

(ёш каламкашларга)

Бизлар бир ўткинчи, жахон баркарор,
Одамзоддан фақат сўз колур ёдгор.
Фирдавсий

Инсоният тарихидаги ҳар тарафдан юкори тараккийни намойиш этувчи кайси бир аср ё халк тажрибасига назар ташламанг, муваффақиятни талай ибратли тадбир ва омиллар таъмин этганлигини кўрасиз. Юксалиш чора-тадбирлари сирасида касбу хунарга, илму маърифатнинг хилма-хил йўлларига ўз авлодларини оммавий йўллашга киришиб, бу ишни тинимсиз давомлатиш ҳамма вақт етакчи мавке касб этган. Халкона, мамлакатона микёсли шундай собит ҳаракатлар доимо инсониятга ёркин самаралар берган. Шарқда ҳам, Гарбда ҳам ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ўсишлари кузатиладиган бундай тарихий замонларнинг олимлар талкинида, тегишли манбаларда, «уйғониш», «ренессанс», «қўтарилиш» каби атамаланиши расм бўлган. Халкимизнинг ҳозирги авлод фозил, олим, зиёли, маорифчилари сохага йўналтириш тарбиятининг нақадар муҳимлигини, қадим айёмлардан ибратомуз тажрибалар йигими борлигини, бежиз устоз-шогирд қабилдаги анъаналар амал қилмаганини, оқилона чораларни янада қучайтириб бормок ҳамиша зарурлигини тушунишади.

Деярли барча алломалар касблар, хунарлар, мансаблар, илмларга ёшларни тайёрлаб бориш жараёнининг қоидалари ва кўрсатмалари борасида фикр-мулоҳаза юритишган. Илмий меросларда йўл-йўлақай билдирилган фикрлардан ташқари, тарихий манбалар ичида тўғридан-тўғри шу мавзуга қаратилган рисола, мақолаларга гувоҳ бўламиз. Шоирни, шеъриятни шакллантириш ҳам йўналтиришнинг доимий долзарб вазифаларидан бўлганини кўплаб манбалар тасдиқлайди. Шеърият моҳияти, шоирликнинг табиати ва тарбияти, шу масаланинг юзлаб жихатлари тўғрисидаги ҳаққоний хулосалар ва ўринли кўрсатмаларга жахон шоирлари ижодларининг ўзида ҳам минглаб намуналарга дуч келамиз.

Кайсин Кулиев:

Замин деб билган чоғ сени, шеърият,
Ёмғирдай ёғилдим гоҳ ўтлоқларингга.
Гоҳида бешафқат кўчкин корсифат
Ваҳму қутку солдим қучоқларингга.
Қушод ва муқаддас яловинг тутиб,
Бўлдим лашқарингнинг одд,ий аскар.
Сени гоҳ дарёдек тасаввур этиб,
Ўзимни хис этдим ирмоқ сингари.
Бурқсиб тутаган чоғ туман ва тутун

Тангри ё расулмас, инсонинг бўлдим.
Кутлуг даргохингда таъмасиз, забун
Содик дастёрингу дарбонинг бўлдим.
Сенинг мавжудлигинг фахм этурман то,
Токи тарк этурман уйкуни сахар.
Гўзал кўрингайдир кўзимга дунё,
Асло туюлмагай бу хаёт захар.
Химматим хаккига гамдан, кулфатдан,
Майли, асрамагин мени умрбод.
Асра локайдлигу енгил шухратдан,
Токи келтирмайин мен сенга иснод.
(«Шеърият»)

«Муаллим ус-соний» — Абу Наср Форобий (873-950) Аристотелнинг «Поэтика» китоби таъсирида ёзган «Шоирлар санъати конунлари хакида» рисоласида кўйрок бу санъатда фойда берадиган конун-қоидалар, айна қобилиятнинг даражасини белгиловчи фикрлаш-мушоҳадалаш йўсинлари, турли жанрлар, уларнинг хосликлари ва шуаронинг тоифалари тўғрисида фикр юритса-да, рисоласининг учдан бир қисмини шоирлик санъати илмини ўрганувчилар фойдаланиши лозим бўлган умумий масалаларга қаратади.

Форобий шоирликнинг психологик, фалсафий асосларини ишонарли таърифлайди: шоирлар чиндан тугма қобилиятли, шеър битишга тайёр табиатли бўлади, уларда ташбех ва тамсилга лаёқат яхши ишлайдиган бўлади; баъзи шоирлар тугма қобилиятларининг яхшилиги билангина қаноат қилди, мўлжалланган хозирликларига кўра иш тутадилар — бундай шоирлар чинакам мусалжис — мулоҳазакор шоирлар саналмайдилар; баъзи шоирлар чинакамига шоирлар санъатини эгаллаган бўлишади, шеъриятга хос бўлган хусусиятлардан бирортаси ҳам, у қайси шеър турига алоқадор бўлмасин, барибир бу конун-қоидалар ундан қочиб қутулолмайди, ташбех, тамсилларни маҳорат билан ишлатадилар — бу хил шоирлар чиндан қобилиятли шоирлар—ўша аввалги иккала табақа шоирлар — ижодини ёдлайдилар, ўзларида тугма табиат бўлмагани холда, шеърий санъат қоидаларидан хабардор бўлмай, улар кетидан боради-йўлдан адашадиган ва тоядиган шоирларнинг кўпчилиги худди мана шу табақа шоирлар ичидан чиқади; уч тоифа шоирларнинг ҳар бири ижодда ё табиийлик, ё мажбурийликдан холи бўлмайди, масалан, у яхши сўз айтишга табиатли бўлса, вазият ундан бошқа турдаги шеър айтишга мажбур қилиб қолади; шунақаси ҳам бўладики, шеър санъатида энг орқада қолган шоир юқори даражада ажойиб шеър ёзади, энг билагонлар ҳам унга тенг қиладиган нарса яратолмаслиги мумкин (сабаб: бахт, тасодиф), лекин барибир бу шоир мулоҳазакор шоир саналмайди...

Мирзо Кенжабек:

Тенгдошларим масрур ютуқлар билан,
Парвозудонглари қимгадир армон.
Мен эсам қурашчан нутқлар билан,
Мақолалар билан бўлдим андармон...

Келгайдир мени хам тушунгич замон,
Елларга совурдим конли додимни.
Истикболинг учун, юртим, онажон,
Курбонликка сўйдим истеъдодимни...
Калбимнинг каърида шеър унган кундан
Борми хаётимда кутлугрок сана!
Кон силкиб турганда сенинг кўксингдан,
Мен кандок шўх куйчинг бўлайин, она?!..
Охим! Осийларни оёкка калктир,
Киёмат кўргузмай далил-хужжатин.
Ки бу хам яшашга хакки бор халқдир,
Калбларга кадаб кол касос кўчатин!
Муте кисматимиз — жахоний тилсим,
Кўкламни алишдик мунглут хазонга.
Лаънатлар, лаънатлар, лаънатлар бўлсин
Хур калбни банд этиб кўйган ёмонга.
Ким зиндон тузумни яшар куллуқлаб?
Ўликлар тушунмас конли додимни.
Юртим! Эркинг учун ўзим куллуқлаб,
Курбонликка сўйдим истеъдодимни.
На ижод, на доврुक — истак-нажотим,
Дилларни поклайин нохак шубхадан:
Буткул сабил колсин менинг ижодим,
Факат озод бўлсин шу халқ, шу Ватан!..
(«Публицистик дард»)

Форобий яна шундай ёзади: «...шоирларнинг шеър ижод килиш борасидаги ахволи камолотга етишгани ва етишмагани жихатидан турлича бўлади. Бу эса ё гоё жихатидан, ё бўлмаса мавзу жихатидан шундай бўлади. Аммо гоё жихатидан олган тақдиримизда улар шеърга баъзан унга ёрдам беролмай қолади. Бунга баъзан рухий (нафсоний) кайфиятлар сабаб бўлади. Шунда ё рухий кайфиятлар устун келади, ё бўлмаса баъзан ўзи унга мухтожлигидан тушкунликка учраб, пасайиб кетади... буларнинг хаммаси ахлоқ ва рухий кайфиятлар тавсифлари хамда уларнинг хар бирининг инсон рухига алоҳида таъсири хақида битилган китобларда керагича баён килинган». Форобий фикрича, санъат турларининг ичида «шоирликнинг танланиши одамда жуда улкан бойлик саналади».

Сайфи Саройи:

Жахон шоирлари, эй, гулшани бог,
Кими булбул дурур сўзда, кими зог.
Кими тўти бекин чайнар шакарни,
Кими лафзи билан ўртар дарарни.
Кимининг сўзлари мавзуну ширин,
Кимининг лойики ташрифу тахсин.
Кими ўзганинг ашъорин меним дер,

Кими халво киби шалгам чўбин ер.
Кими маъний кўюб лафзин тузотур,
Кими вазнин бузуб санъат кузотур.
Аларнинг ўш бири Сайфи Саройи,
Жахон орифларининг хоки пойи.
Ани сен жумла шоир камтари бил,
Камар юзга хамиша муштари бил.
(«Фи авсофи шуаро»).

Низомий Арузий Самаркандий (XII аср) каламига мансуб «Мажмаъ ун-наводир» («Нодир хикоятлар») номли, кейинчалик «Чахор макола» деб юритилган китобнинг иккинчи маколаси «Шеър илмининг мохияти ва шоир салохияти»га багишланади. Аллома ўз давригача бўлган хаётий тажрибалардан, умуман, асл талаб-мажбуриятлардан келиб чикиб, сўзлар воситасида ишловчи ижодкорларни шакллантириш, уларнинг парвариши, улар зиммасидаги масъулликлар, шоирларнинг маънавияти ҳамда тажрибада такомиллашуви сингари масалаларда фикр юритади. Бўлажак шоир «ёшлик айёмида ва йигатлик давронида ўтмиш шоирларининг шеърларидан 20000 байтни хотирасида тутмаса, замондошларининг асарларидан 10000 мисрани ёд билмаса, устодлар девонини доим мутолаа қилмаса, улар сўзнинг нозик томонлари ва кийин жойларини қандай йўл билан хал этганликларини ўрганмаса, юксак даражага етмайди ҳамда шеър навлари ва йўллари унинг табиатида ўз ифодасини топмайди, шеърнинг яхши ва нуксонли томонлари аклининг саҳифасида ўз аксини кўрсатмайди, сўзлари буюклик томон, таъби эса камолот сари майл кўрсатмайди», деб ёзади Низомий Арузий Самаркандий.

Унингча, ҳар қандай ҳунар кишисини ёшлиқдан тарбиялаб борилгани каби иктидори сезилган шоирни ҳам вояга етказиш осон кечмайди. Ёш ижодкор шеърият назариясига доир ўтмиш аждодлар яратган асарларни чуқур-пухта билиши, илми аруз, илми кофия, илми бадеъ масалаларини ўзлаштириши, шуларга оид китобларни тинимсиз ўқиб бориши зарур. «Шоирнинг руҳи тоза, фикри кенг, таъби латиф, кўнгли тўғри ва зехни ўткир бўлмоғи лозим. У яна турли фанлардан хабардор бўлиши, ҳар хил одатлар билан таниш бўлмоғи керак. Чунки шеър ҳар бир илмда қўл келиши ва ҳар хил илм шеърда ифодаланиши мумкин». Мабодоқим, шоир ёш бўлса, бироқ шеърлари хали яхши бўлмаса, қобилиятли эканлигига эса шубҳа йўқ эса, унинг яхши шоир бўлмоғидан умид қилса бўлади. Олижаноблик қоидаси бўйича бундай шоирнинг тарбиясига қиришиш вожиб, у ҳақда қайгуриш, меҳрибонлик кўрсатиш шартдир. Эл-юрт шоирларни, шеъриятни ардоқламоғи керак, негаким, улар туфайли номлар, воқеалар шаъни дунёга ёйилади, тарихда қолади. Барча ақл соҳиблари биладиларки, дунёда тазйиккор ҳукмдорларнинг шон-шавкатидан ҳеч нарса қолгани йўқ, Фирдавсийнинг ҳурмати ва назмлари эса ҳамон сақланиб турибди, зулм этгувчилар буни тушунганларида эди, бу олижаноб кишини таҳқир ва маъюс қилмаган бўларди. Подшонинг лашқари урушдан беғиб, чарчаб, хорийди, ватану рўзгорларини соғинади. Ночор бўлиб, Рўдакийдан подшони ортга — юртга қайтишга кўндирсангиз, 5000 динор берамиз, дейишади. Мавлоно Рўдакий кўлига чанг олиб, Бухоро ҳақида ўша захотиёқ шундай қасида тўқиб ўқийдики, подшо таъсирланиб беихтиёр ватанга қайтиш ҳақида фармон бериб юборади.

Абдулла Орипов:

Мен шоирман, истасангиз шу,
Ўзимники эрур шу созим.
Бировлардан олмадим туйгу,
Ўзгага ҳам бермам овозим.
Мен куйлайман гох дилда кадар,
Гох севиниб шеър тўкийман мен.
Тингламаса ўзгалар агар,
Ўз-ўзимга шеър ўкийман мен.
Мен куйлайман ушбу оламда
Инсон бўлиб тугилганимни.
Мен куйлайман баъзан аламда
Йиглаб-йиглаб бўгилганимни.
Мен куйлайман бу олам аро
Магрур турган халкимни факат.
Мен куйлайман ўтмишнинг каро
Зулматида йўқлигин шафкат.
Керак бўлса, амр этса юрак,
Келтирурман умримга имон.
Менинг учун на таъзим керак,
На холвайтар каби шухрат-шон.
Шайдо бўлиб юганда бирдан
Хаёлимга ташламанг каманд.
Мижгов ва паст, гийбат гаплардан
Жажжи шеърим кўюрман баланд.
Хаёл каби кенг эрур олам,
Майда гапни кўтармагай шеър.
Керак бўлса менинг учун ҳам
Жавоб берар бобом Алишер.
(«Созим»)

Таникли тилшунос олим Алибек Рустамов ўзининг «Сўз хусусида сўз» китобидаги «Сўз далолати» бобида ўнлаб сўз ва сўз бирикмаларининг маънолари, уларни тўғри қўллаш нозикликлари хақида фикр юритар экан, «шоир» сўзига муносабатда мавзунинг турли кирраларини донишона талкин қилади:

«Шоир» сўзининг лугавий маъноси «туйгучи» бўлиб, урфий маъноси шеърчидир. «Шеър»нинг лугавий маъноси «туйгу» бўлиб, урфда, асосан, хиссиёт ва кисман тафаккур, кискача килиб айтганда, завк натижасида вужудга келган бадий сўзламни билдиради. Аммо шоир сўзи ўзининг билдирмиши нуктаи назаридан теран мазмунга эга бўлиб, махсус фазилатга эга бўлган кишини билдиради. Бундай киши биринчи навбатда инсон даражасига эришишга харакат килиши шарт. Бу факат шоирга эмас, ҳамма учун керак. Лекин бу бўлмаса, шоирликнинг пойдевори, содда килиб айтганда, таги бўш бўлади. Пойдевори бўш иморат тез емирилганидек, инсоний асоси сушт бўлган шоирнинг шеъри ҳам, ўзи ҳам тез шикаст ейди».

Олим инсоний асосларнинг, булардан ташкари, махсус фазилати шоирлик бўлган бола

учун зарзфий сифатларнинг энг мухимларига батафсил тўхталади: ўсимликда ўсиш бор, ихтиёрий ҳаракат ва акл йўк, дарахт бир ердан иккинчи ерга боролмайди; хайвонда сезги ва ихтиёрий ҳаракат бор, акд йўк; иисонда жонсиз, ўсувчи ва бошка жонли мавжудодга хос ҳамма хусусиятлар бор, шу билан бирга уларнинг барчасида йўк бўлган акл ва нутк бор; «киши онадан етук инсон бўлиб тугилмайди, лекин етуклик истеъдоди ҳаммада бўлади».

Соадатга эришаман деган хар бир болаинг ўз инсоний жихатларини ривожлантириши учун нима килиши кераклиги борасида Алибек Рустамов куйидагиларни таъкидлайди: ёмон хислатларни яхшилари билан алмаштириш; ичкораликни йўқотиб, оккўнгил бўлиш, ёвуз ният ва ёмон фикрларни эсга ҳам келтирмайдиган бўлиб, фақат эзгу ният ва яхши амал билан ўзини машгул килиш; кўнгилдан кўролмасликни бутунлай чиқариб, кўнгилга хайрихоликни мустаҳкам ўрнатиш; очкўзликдан тамоман кутилиб, кўзи тўкликни одат килиш; ўзини ёки наслу насабини ўзгалардан устун деб билмаслик; сурбетлик ва уятсизликни хаё билан алмаштириш; бутзга аъзоларни пок тутишлик — сўз поклиги беадаб сўзларни тилга олмасликда, кулок поклиги гийбатни эшитмасликда бўлгани каби; вужулдан танбалликни кочириб, меҳнатдан роҳат оладиган даражага эришув; тўзимсизликдан кутилиб, сабр-бардошга ўрганиш; ортикча талаблар ўрнини каноат билан тўлдириш; кўпрок хунар ва илм олиш; борлик томонидан инсон учун белгиланган вазифа унинг маънавий томони билан богликдир ва соадат амалдадир.

Омон Матжон:

Хивада калъа бор калъа ичинда,
Бири — Ичон калъа, бири—Дишон.
Машхурдир бирининг номи очунда,
Бири нураб ётар беназар, бешон.
Не сир бу?
Бир ёнда мовий тафаккур
Кулф уриб турибди сокин, беозор.
Бир ён тенгсиз жангда енгилган магурур
Ботир жасадидек эгасиз ва хор.
Ичон калъа демак—Хоразм фахри,
Бахорнакш гумбазлар, минор, сардоба...
Шундадир ул буюк Махмуднинг кабри,
Шундадир шон, гурур... Дишон —хароба...
Халкимнинг устувор рухи — зўр дахо,
Мангулик топгандир Ичон калъада.
Уни бузмасин деб минг турли бало,
Калъа курилгандир Дишон—далада.
Азалий беомон бир хукмдир бу:
Одам—Дишон калъа, орзуси —Ичон!
Оз яшаб кўп захмат кўрса хамки у,
Рухин колдирмоги мумкиндир омон.
Мен бугун Хивада викорли турган
Асрий ёдгорлардан туярган маъни,

Дейман: умр хикматин бобонгдан ўрган,
Асрамокни ўрган Ичон калъани!
(«Икки калъа»)

Барча инсонларга шарт бўлган мазкур хислатлар баробарида шоирнинг умуман санъат ахлига хос бўлган тубандагича фазилатларга ҳам эга бўлиши кераклигини Алибек Рустамов тўғри белгилайди:

«Булардан бири сезгирликдир. Санъаткор, хунарманд, олим, ёзувчи ва шоир пайкаш кийин бўлган жуда нозик нарса ва воқеаларни сеза оладиган киши бўлиши зарур. Бундай хислатларнинг яна бири кузатувчанликдир. Кузатувчанлик кишига хар бир нарса ва хар бир ходисанинг сабабини аниқлаб, оқибатини олдиндан кўра олишга ёрдам беради.

Яна бири ваҳм, фантазиянинг кучли бўлишидир. Бу хислат янги буюм яшаш ва янги асар яратишнинг бош омилдир.

Яна бири завк бўлиб, бу инсоннинг гўзаллик, етуклик ва гўзалликдан лаззатлана олиш қобилияти ва лаззатланишидир».

Аллома шу завкнинг шоирга хос бўлган қирралари ва шеърнинг муваффақиятини таъминлашдаги аҳамиятига, назм ва нозимлик билан шеър ва шоирлик тушунчаларининг мохиятан фарқланишига, шунингдек, шоирликнинг бошқа умумий талабларига мухтасар тўхталади. Бу йўриқлар ҳам гоят ибратли бўлганлиги сабабли айни йўрик-хулосаларни тўлигича кўчирамиз:

«Шеър шоир завкининг махсус қоидаларга бўйсунган нуткий ифодасидир. Шоир ўз завкини бадиий сўз билан ифодалаш санъатини эгаллаган завк ахлидир. Шеърни назмдан фарқ қилиш керак. Назм вазн ва қофияли нутк бўлиб, у шеър хусусиятларидан холи бўлиши мумкин. Масалан, вазн ва қофияга солинган илмий рисоалар ҳамда барча завк натижаси бўлмаган баёнлар назм, лекин шеър эмас. Шунинг учун завк талабига жавоб берадиган насрий нуткни ҳам баъзи олимлар шеър сирасига қиритадилар. Ўз нутқини назм билан ифода қила оладиган киши нозим дейилади. Нозимлик хусусиятигагина эга бўлган кимсани шоир деб бўлмайди. Нозим шоир даражасига кўтарилиши учун, биринчидан, завк эгаси бўлиши лозим, иккинчидан, ўз завкини санъаткорона ифода қилиши керак. Шеър шоирнинг «дарди»ни ўзгаларга билдиришга бўлган табиий эҳтиёжи натижасида вужудга келади. Аммо маъно ахлига мансуб соғлом завкли шоирнинг бу дарди халқ дардидан иборат ва инсон манфаатига қаратилган бўлади. Хар қандай меҳнат самараси сингари шоир ижодининг натижаси — бадиий асар ҳам халқ учун фойдали бўлиши керак. Бадиий асарнинг элга берадиган файзи унга лаззат билан бирга камолот бағишладан иборат».

Кайсин Кулиев:

Кўкракдан қор қечиб интилмоқ,
То қалтираб қетгунча тизза,
Юрмоқ керак, бу йўлни, юрмоқ,
Атамасдан факат мўъжиза—
Шеърят дегани мана шу!
Ўзи учун сўкмоқ кашф этмоқ

Тошли, жарли кирлар кафтида
Ва юракни авайлаб элтмок —
Манзилгача очик кафтида—
Шеърият дегани мана шу!
Ўз севгисин айламок нисор,
Кайгули чоғ, бахтли дамда хам
Арслонга хам, чумолига хам,
Денгизга хам, арикчага хам —
Шеърият дегани мана шу!
Бир фалокат рўй берса кайда,
Бўлмок лозим юпанч ва хамдард.
Зеро, ўзинг ётган бўлсанг хам
Каро конга беланиб шу пайт—
Шеърият дегани мана шу!
Бўлмок учун хаммага мадад,
Дардинг сенинг, дардинг, азизим,
Кулфат тортган одам дардидан
Кудратлирок бўлмоги лозим —
Шеърият дегани мана шу!

Алибек Рустамов ўз мулохазалари давомида ижод намунасининг гоъвий-бадий киммати тўғрисида куйидаги фикрларни билдиради: «Инсон камолотга билиш ва хайрли амал билан эришгани учун солим завкли шоир табъидан яратилган асар маърифий, тарбиявий, ва бадий кийматга эга бўлади. Ўз навбатида солим шинаванда хам мана шу уч талабга жавоб беролмайдиган асардан коникмайди. Асосан, билим ташналигини асарнинг маърифий томони кондиради, амалда эса эзгу йўлга солиш вазифасини унинг тарбиявий жихати бажаради ва завк талабига унинг бадиияти жавоб беради. Асос эътибори билан вазифаларнинг таксимоти ш, ндай. Аммо асарнинг бу уч жихати ўз вазифасини бажаришда бир-бирига кўмаклашади. Бадиият асарнинг тарбиявий таъсирининг ортишига ва маърифат жихатининг яхши ўзлашишига ёрдам беради. Тарбиявийлик маърифатга бўлган интилишни ва бадииятнинг таъсирини оширади. Маърифийлик асарнинг тарбиявий ва бадий томонларини мустахкамлайди. Асарнинг хар бир вазифасини унинг учала жихати биргаликда бажаради.

Шеърни тушуниш ва айтиш учун зарур бўлган хислатлардан яна бири хуштаъблик ва нозиктаъбликдир. Киши табиатан дагал бўлса, нозик нарсалар унинг кўнглини харакатга келтиролмайди. Яна бири тезфахмлик ва нуктабинликдир. Шоир нукта, яъни мазмундор ва гўзал гапларни тез тушуна оладиган ва ўзи хам айта оладиган бўлмоги лозим. Булардан ташкари, яна шоир бўлмокчи бўлган кимса тилни яхши ўрганиши, жуда кўп сўз билиши, классик ва замонавий шеъриятни жуда кўп ва яхши тушуниб ўқиши ва иложи борича кўп шеър ёдлаши керак. Масалан, Навоий ўзга шоирларга мансуб юз минг байтдан ортик шеърни ёддан билган. Шу билан бирга шеър коидаларини, кофия, вазн ва санъатларни яхши ўрганиши шарт».

Эркин Воҳидов:

Икки шеър дафтарнинг икки бетида,
Бир ёнда — арузий, бир ёнда — бармок.
Дастхат бир, имзо бир шеърлар кетида
Лек ажаб, хашиша килурлар нифок.
Арузий бармокни тўпори, дейди,
Сен пастсан, мен сендан юкори, дейди.
Бармок уни кўхна харобасан, дер,
Парвозлар асрида аробасан, дер.
Мен эсам ўтмишу келажак аро
Ўрта йўлда колган бечорадирман.
Улар юрагимда килса можаро,
Келиштирамок билан оворадирман.
(«Аруз ва Бармок»)

Шоирликнинг, умуман, бадий ижоднинг шундай интизомлари борки, улар ижод кишининг эътиқоди, кайси миллатга мансублиги, яшаш замони ёки макони сингари белгиларидан катъи назар, барча ҳолатларда ўз ижросини тавсия этиб, талаб қилиб туради.

Француз адабиёти ва саънатининг «олтин асри»ни вужудга келтирган «классицизм» оқими гарчи маълум бир маҳдуд карашлардан холи бўлмаса-да, ижоднинг туб шартларини адашмай белгилаб олиш ҳамда унга амалан риоя қилишда маҳорат кўрсатгани боис улар маданияти тарихида ўз изини колдирган. Колаверса, унинг ютуқлари ва тарихий шухратини таъминлаган конун-қоидалар ҳам батамом соф янги кашфиётлар эмас, балки қадимият қаърида, хусусан, антик замонларда тажрибадан голибона ўтган адабий амаллар эди. Мазкур оқим шу сабаб ҳам «классицизм» аталган. Адиб Никола Буало-Деперс (1636—1711) бу оқимнингилмийтарзда айтилиши зарур карашларини нозим сифатида тўрт кўшиқдан иборат «Шеърый санъат» (Жамол Камол таржимаси) рисоласида тараннум этади. Қуйидаги назмий мисралардан доимий яшовчан, ҳаммабплиги исботланган талабларнинг тавсия қилинаётганлиги беизох аён бўлади.

Никола Буало:

«...Ва лекин кимгаким табиат ато
Айламиш, ўшанга кўнади Хумо».
«Меҳрибон онамиз — кодир табиат
Хар кимга буюрмиш ўзга бир талант».
«Эй, сиз, омад кутиб калам олганлар,
Тумтарок ном учун ичи ёнганлар,
Кўнглингиз беҳуда гамга тўлибди.
Шухрат деб кийнамок ўзни не даркор,
Истеъдодингизни баҳоланг хушёр».
«Шоирки, хаддини билмаса ёмон,
Йўлидан адашиб колар бегумон».
«Шеърким, сахви кўп, хатоси бисёр,

Уни ўқимокка кимда токат бор?
Шоир жойлаштира син барин жо-бажо,
Киришу хотима топсин бир адо...
Оксин воқеалар бир оким билан,
Ониймас, мунтазам бир ёлкин билан».
«Жамоатнинг фикри кўркинчли сизга?
Бас, катшккўл бўлинг асарингизга...
Танкид, эътирозлар, хужумларки бор,
Сизга хакикатни кўрсатар ошкор.
Кибру хаволардан бўлингиз йирок,
Хушомадгўйларга солмангиз кулок.
У мактаб, оркадан тошлар отадир,
Сизга тахсин эмас, маслахат зарур!».
«Ўйинкарок хаёл сизни банд этар,
Сиз уни пардалаб айтсангиз, нетар?
Беҳаё байтларга йўл берган кимса
Беҳаё аталар ўзи, алқисса».
«Кўшиқ учун маъно, нафосат даркор,
Маст-аласт кийкирик, суронлар бекор».
«Ногохоний ечим, ногохоний нур
Ёритса сюжетни, киламиз хузур».
«Лекин ўта бедог этмаган маъкул...
Хар нечук холатда барк урсин албат
Кахрамон хулкига оид аломат.
Кўз солинг асрига, мамлакатига,
Улар мухр босар инсон зотига».
«Мехнат ва тафаккур бўлмаса хамрох,
Шоирнинг илхоми бўлур бебако».

Эркин Воҳидов «Қарздорлик» мақоласида ёзади: «бир ёзувчининг адабиёт даргоҳига кириб ундан ўз ўрнини олиши учун минг бир шарту шароитнинг тажассуми керак бўлади. Ўша минг бирнинг бири адабий муҳит ва бу муҳитдаги одамларнинг хайрихоҳлигидир». Шоирнинг ёзувчи Нурилло Отахонов билан «Сўзни малҳам деб билган даҳо» номли суҳбатида эса шеъриятга бегубор ошуфталик уйғотувчи шарқона анъана ҳамда сўзнинг, бадиий фикрнинг маъно нозикликлари хусусида шундай ибратли хотирот хикоя қилинади:

«Эсимда бор, тоғамнинг улфатларига чой ташиб хизмат қилиб юриб, уларнинг шунақа ажойиб суҳбатларидан кўп баҳраманд бўлганман. Алихон Соғуний, Чустий, Маъруфхўжа Баходиров, ака-ука Шожалиловлар катнашадиган бу улфатчилик Навоий, Фузулий, Оғахий, Машраб шеърларини талқин қилиш билан ўтар эди. Мен бу даврага ўзим мағзини чақолмаган байтларни тайёрлаб кўярдим, кўпчилик бўлиб улар бу байтларни шарҳ қилишар эди. Йўл-йўлақай, мавзудан андак чекиниб бўлса ҳам, шу улфатчилик билан боғлиқ икки воқеани айтиб берай. Фузулий девонида бир байт бор:

Банимким гамларим вордир, бийирин устина қўйсанг,

Чикар кофир жаханнамдан, кулиб ахли азоб ўйнар.

Мазмуни бундай; Менинг шундай гамларим борки, уларни туянинг устига кўйсанг, кофир жаханнамдан чиқади, азоб чекканлар кулади, ўйнайди... Ажабо, дейман, гамни туянинг устига кўйиш нимаси-ю, кофирнинг жаханнамдан чиқиши нимаси? Буларнинг қандай алоқаси бор? Хаттотнинг хатосимикин? Ундай десам, ҳамма девонларда шундай ёзилган.

Байтни ўқиб берганимда уни ҳеч ким шарҳ қилолмади. Мажлис тўрида Алихон Соғуний улфатларни имтихон қилгандай жилмайиб ўтирар эдилар. Нихоят, у киши, қани бир қўлни очинглар, деб Фузулий хакига узун дуо ўқиб, сўнг байтни шарҳ қилиб бердилар. Пайгамбаримиз айтмишларки, кофир абадулабад жаханнамда бўлади. Туя игнанинг тешигидан ўтса, кофир дўзахдан чиқади, яъни ҳеч қачон чиқмайди. Фузулий байти шу ҳадисга ишора экан. Менинг шундай гамларим борки, улар туянинг устига ортилса, туя ипдек озиб кетади ва игнанинг тешигидан ўтадиган холга келадию кофир жаханнамдан чиқади...»

Кўпчиликка хайратлар бахш этган, кўпларнинг ақлу идрокини ўзига ром этган, ҳамма давр ва жамиятларда кадрланиб ўқиладиган дониш китобларнинг ижодхонаси билан боғлиқ турли масалалар, уларнинг қай йўсиндаги изланишлар натижасида вужудга келганлиги, айниқса, бошловчи қаламкашларни жуда қизиқтиради. Изланилса, жаҳон адабиётшунослигини энг қимматли тажрибалари уларга адаштирмовчи, аксинча уларни ёзувчиликда тўғри такомил йўлига бошловчи тавсияларни тақдим этади. Бунда, ижодий шаклланиш ёхуд асар яралишини кузатиш, мўлжали машхурлик микёси ҳамда мактов-унвон даражаларига қараб эмас, уларнинг ҳар жихатдан етуклигига қўра белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Адибларнинг ўзлари томонидан битилган адабий-назарий қарашлар, хотиралар, мақолалар, лирик ёки насрий чекинишлар, танқидий мулоҳазалар ҳам адабиёт илмида кадрланувчи манбалардир. Қам сонли авар халқини дунёга танитган шоир Расул Ҳамзатов ўзининг насрдаги илк асари — «Догистоним»да бадиий ижод кишисининг миллат ва инсоният олдидаги масъулияти, оламда шеърятни нечоғлиқ тушуниш-тушунмасликлар борлиги, ёзувчиликнинг хилма-хил муаммолари тўғрисида ҳам баҳс юритади. Асарнинг бевосита шу мавзудаги фикр-мулоҳазалари чуқур идрок этилса, улар орқали ёрқин сиймо-истеъдоднинг шуурий шаклланиш жараёнини ҳис этмок мумкин:

«... Адабиётнинг манбаи —она-диёр, она-халқ, олатил. Лекин хақиқий ёзувчининг онги букун ўз миллий доирасидан анча кенг. Унинг онгида, унинг қалбида умуминсоний ўйлар ва туйғулар тугён қилади.

... Йўлга чиққан ҳар одам Қурук чиқмас бегумон. Олар йўлга қўшиқ ҳам. Эшит, азиз, эй, меҳмон, Соз қўшиққа бой бу эл, Қуйлар бизда қўп, аммо — Қўшигини олиб кел, Қўшиқ керак доимо.

Ёзувчи —ҳақими ҳозик. У халқнинг асрлар давомида фойдаланган гиёҳлари, дори-дармонларидан ҳам жаҳоний илмнинг энг сўнги қашфиёти бўлган муолажа воситаларидан ҳам баҳраманд бўлмоғи керак.

Ёзувчи — сафарга чиккан йўлчи. У ўзга юртларга йўл олар экан, калбида ўз диёрининг кўшикларини олиб бормоги ва шу билан бирга юрагидан ўзга халкнинг кўшикларига ҳам жой топмоги керак.

Бир халк уни кузатади, бошка халк каршилайди. Аммо хар бир халкнинг ўз кўшиги бор». «Гоя сўзда эмас, амалда кўриниши керак. У китобнинг ўзида бўлиши керак. Муковада мана мен деб туриши шарт эмас. Гапнинг охирида айтиладиган сўзни бошида айтилмайди.

Янги тугилган боланинг бўйнига, ёмон кўздан асрасин деб, тумор осишади. Туморнинг фойдаси борми, йўкми, гап бу ҳақда эмас. Лекин шуниси маълумки, тумор ичдан такилади. Хеч ким уни тўнининг устидан, кўрсатиб такиб юрмайди.

Хар бир китобда аиа шундай тумор бўлиши керак. Уни ёзувчи билиши, ўқувчи сезиши керак, аммо у кийимнинг ичида бўлиши керак.

Бомбайда ажойиб бир бог бор. Хар кандай жазирама иссик бўлишига карамай, бу бог доим кўм-кўк бўлиб яшнаб туради. Маълум бўлишича, богнинг тагида кўзга кўринмайдиган кўл бор экан. Ана шу кўл богнинг гулларига хаёт суви берар экан.

Гоя тошдан тошга сакраб, кўпириб сув сачратиб окувчи жилга эмас, балки экиннинг томирига жон берувчи, аммо ўзи кўринмай колувчи сизот бўлиши керак».

Хамзатов сўзни саралаш, окил каломни кидириш машаккатлари хакида ибратли фикрлар билдиради, ёзувчининг тил бойлигини дехконнинг хосил бойлигига киёслайди. Бошокларнинг сонун саногини бўлмайди, дон ҳам беҳисоб. Аммо дехкон кўл ковуштириб ўтирса, дон ўз-ўзича хирмон бўлиб колмайди, уни етиштириш, ўриш, йигиш, сопириш керак. Шундан кейиншна дон тегирмонга тушиб ун бўлади, ун корилиб хамир, хамир эса зувала-зувала килиниб нон бўлади. Нон канча зарур бўлмасин, доннинг хаммаси тегирмонга бормайди — энг сараси уругликка саклаб кўйилади...

Шоир ўзини овули, ўз миллати, Аваристон олдидагина эмас, балки бутун дунё олдида бурчли хисоблайди. Барча адиблар, умуман, хар бир окил инсон ўз умрининг бурчини ана шундай белгиламоги лозим. «Мен ҳам оврупоча кийинаман, — дейди атокли шоир, — отамнинг папогини кийиб юрмайман. Лекин шеърларимни оврупоча кийинтармайман. Истайманки, менинг шеърларим Догистон миллий кийимида бўлсин... Мазмун ва шакл — инсон ва унинг кийими. Агар инсон чиндан окил, хушфеъл, чиройли бўлса, нега энди ўзига лойик кўркам кийинмасин? Чиройли кўриниши бор одам нега энди чиройли фикрларга эга бўлмасин?.. Хаёт мактабидан бошка яна кандай мактабни ўташим керак? Адабиёт назариясини ўрганами? Ахир, шеърни кандай ёзишни ўйлагандан кўра шеърнинг ўзини ёзган маъкул эмасми?..»

Омон Матжон:

Шоир бўлмокчиман, дебсан хатингда,
Шеърят сирларин ўргатинг, дебсан.
Сен гўё чакмокканд тутиб отингга,
Борса кайтмас йўлни кўзлаб турибсан.

Шоирлик касб эмас минбаъд, укажон,
Шоирлик хикматдир, хикмат, укажон.
Эсимда: ок тутлар айни гарк пишган,
Яшил шохлар аро терардик кувнаб.
Шу пайт куртбокарлар келиб колишган,
Кўлида болтаю чопкилар ўйнаб.
Баргни обкетдилар боглаб, укажон,
Лекин бизлар колдик йиглаб, укажон. ...
Инсонлик—ўз хаккинг таниш, укажон,
Шоирлик—хақдея ёниш, укажон...
Умр гарчи узун, кечар бир онда,
Умр камалакдир ер ва кўкка дол.
Баъзи шоирлар бор — кўнгли осмонда,
Хатто ўз бўйича пастлаши малол,
Сен кўқдан излама маъни, укажон,
Аввал ўз ерингни тани, укажон.
Бугун юрт хакида ўй сурсанг агар,
Оламга бир кара: ким танир бизни?
Пахтангдан таниса ерингни башар,
Шеърингдан танисин юрагимизни!
Калбингни халкка эт минбар, укажон,
Жахон шунда сени тинглар, укажон.
Она тил! У бизга маъбад бетимсол,
Хар бир миллат учун ўз тили Она!
Тил—ўтмиш тил—бугун, тал—бу истикбол,
Тил— она-халкингдан нурли нишона.
Не бор «она» деган сўздек, укажон,
Ўзбексан, ўзбек бўл, ўзбек, укажон.
Ха! Шоир калбининг харитасида
Сўз, туйгу, ранг, имон эрур бош томир.
Оролдек денгиз хам курир, аслида,
Айкириб окмаса Аму билан Сир.
Чўккиларга солшн ларзон, укажон,
Гувлаб турсин улуг уммон, укажон.
Ўтган устозларда кисмат ягона:
Сўздан номдор улар, сўздан хунбагир.
Когоз-ку бир охдан учгай тўлгона,
Унга мухрланган хакикат огир.
Енгили ризк бўлмас бизга, укажон,
Канот бер энг юкдор сўзга, укажон.
Сен магрур камтар бўл! Лекин бир четда
Чекиниб яшама якка, хор, нолон.
Жахонда хар недан Адолат катта,
Лекин митти калбдир унга ошиён.
Кўз тутар одамлар, халкинг, укажон,
Бош устида бўлсин калбинг, укажон.

Сен дўст бўл, вақтида фош эт Яғони,
Ишқда Отеллодан бўлгин беш баттар.
Асраб колмок учун Мўмин Мирзони
Тутказ Алишернинг кўлига ханжар...
Шоирнинг юраги догли, укажон,
Сен ҳам шу дард билан огри, укажон.
Долгалар гоҳ тиниб, шоирнинг калби
Афсонавий кўлдек сукутда онлар —
Топилар, тош отиб тўлқин чикариб,
Томоша килишга хавасманд жонлар.
Кўйни тошлилар кўп, кўпдир, укажон,
Тўлқин ур, четга сур, чўқдир, укажон.
Борди-ю, сендан ҳеч чикмаса шоир,
Зарур жихатларнинг кам бўлса бири,
Ўксима, тонгда тур, табиат сохир,
Кара, рангин шеърдир ўзбекнинг ери.
Шу юртни бир умр севсанг, укажон,
Хакикий шоир ҳам сенсан, укажон!

Кай бир замонда, дунёнинг кай бурчида бадий адабиёт хусусидаги бахсларга қачонки «шеърият керакми, нокерак?» деган тортишув ўралашган бўлса, шеъриятнинг бошқа санъат навлари унинг ўрнини боса олмайдиган бир санъат эканлиги хақидаги назарий ҳамда амалий хулосалар ҳамиша голиб чиққан. Ва бахс мавзуси шундай кўйилишининг беҳудалиги осон, тез фаҳм этилган. Шеъриятни нокерак ходиса санамок, инсоният билан унинг мудом ҳамдам қолишига шубҳаланиш, унга омонат деб қараш бугунги кунларда юзага чиқиб қолса ҳам ажабланарли, ноўрин.

Адабиётда аллақачонлар аксиомаларга айланиб кетган, аллақачонлардан бери бахсга сабаб бўлишқидан қолган ва исбот қилиб ўтиришни талаб қилмайдиган хақиқатларни мантик билан диалектиканинг бор қучини сарф қилиб ёқлаш ачинарли ҳол эканини ўз даврида Белинский қоралаган эди. Унинг ўринли хулосасича, адабиётни тушунишга оид оддий хақиқатларни англамасликдан қелиб чиқувчи бундай бахсларга жавоб қайтариш қийин бўлганидан эмас, осон бўлганидан одамни қийин ахволга солиб қуяди: холбуки, киши ошпаз бўлмаса ҳам, таомнинг лаззатига тўғри баҳо бериши мумкин, шеър, роман, повест, драма ёзишни билмаган ҳолда — ёзганларнинг асарлари хақида бамаъни ва тўғри фикр изҳор қилишга қодир бўлиши мумкин... («Рус адабиёти хақида ўй ва мулоҳазалар», Зиё Аминов таржимаси).

Александр Блок:

Ёшлиқ йиллар мавжи жўш уради яна,
Қуч қайнар юракда, фикрлар қескин...
Аммо бахтдан йўқдир ному нишона,
Таажжубларга ҳам ўрин йўқ лекин!
Йиллар дахшатлидир, тўла хавф-хатар,
Таъқиб, игволардан муҳит иборат.

Улардан сог-омон ўтолсанг агар,
Мўъжиза бор экан, дердинг, ниҳоят.
Ниҳоят, кўрардинг ўз кўзинг билан
Бахтга эҳтиётсиз эканин ҳаёт.
Сезардинг, ушалмас бу орзунг билан
Ярим умрингни ҳам этмаслигинг шод.
Завк, ижод косаси лиммо-лим тўлиб,
Тошиб четларидан тўкилганини,
Менинг бахтим хисси бизники бўлиб,
Олам-ла мулокат тўкилганини—
Майин бир жилмайиш ила бемалол
Эслаб кўяжаксан баъзи-баъзида:
Ўтганин гўдакча оддий бир ҳаёл
Биз бахт деб ўрганган сўзнинг магзида.

Шеърятга рағбату эҳтиёж инсон сийратининг қисматидаги табиий психологик жараёнлардан бири эканлигини турли соҳалар олимлари аллақачонлар қайта-қайта исботлаган. Фозиллар, заковат аҳли эса буни чуқур тушунади, тушунтиради. Диний нуқтаи назарларда, чунончи, исломий қарашларда ҳам шеърят туйғуси ардоқли, ҳурматли. Хуллас, санъатнинг бу соҳаси борасидаги илм учун шеърятнинг керак-ноқераклиги тўғрисидаги изланиш эмас, унинг нималиги, қандай бўлиши лозимлиги, қонун-интизомлари, унга қандай эришмоқ мумкинлиги, ижод лабораториялари, серсамара шеърятни вужудга келтириш вазифалари қабилар билан боғлиқ тадқиқлар муҳимдир.

Шоирни шакллантириш, шеърнинг тўкилиши, ишланиши, уни тушуниш ва унга муносабат ҳилма-ҳилликлари, муҳит номарғуб бадиий талқинларни мажбурий қилиб қўйганда ҳам чин шоирликда собит қолиш-қолмаслик тажрибаларининг турли халқлар адабиётшунослиги тадқиқотларида доимий ўрганилиши бежиз эмас.

Ўзи мансуб миллатни айрича ва кўпроқ севиб макташ, унинг шодлиги, қайғусига ҳамнафаслик изҳор қилиш, эл-юрти билан фахрланиш ёки унинг қайсидир ноҳуш иллатларини танқидлаш, умуман, халқининг илгор дунёқараш тарзи номидан сўз айтишга интилиш шеърят вақиллигига даъвогар ҳар ижодга ярашади. Аммо зақининг ва фикрининг тараннумига ноҳолис маҳдудлик, қибор миллатчилик, ўзгалар манфаатини мәнсимай, ўз миллати шаънини устун қўйиш сингари ботил қайфиятлар аралашса, бундай ижод зарарли, инқорга лойиқ ва ўз жамият-муҳитида ҳам одатда узокка бормади. Шоирнинг, шеърятини имқон қадар миллий қилиб, барча ифодасини бутун инсониятга мақбул қеладиган оҳангларда қуйлашидан бошқа тўғри йўли йўқ. Шундагина унинг барча адабий фикрлари, гоёлари, тушунчаларининг маъно микёслари қенгайди. Масалан, лирик қаҳрамон ўзлигининг, ўз авлодининг, ўз халқининггина эмас, балки илгор тафаккурли инсоният шоирининг овози бўлиб эшитилади, ҳисланади.

Шавқат Раҳмон:

Бахтиёрман деган биргина сўзни

айтиш учун керак канча куч, чидам,
гарчи бахт сўзларнинг энг ёкимлиги,
гарчи турса хамки тилнинг учида.
Огир ботмасмикин бу сўз кимгадир,
тегиб кетмасмикин ох-вохларига,
кандок бардош бериб яшайман кейин
бахтсиз кимсаларнинг нигохларига.
Авалло, бу сўзни ўзгалар айтсин,
айтсинлар кўзлари кувончга тўлиб.
Элнинг бахти учун умрини тиккан
шоирлар айтмасин биринчи бўлиб.
Бу сўзни бир умр айтмай яшадим,
хар шодлик келганда юрдим секинрок.
Гам сўзин элимдан аввалрок айтдим,
Бахт сўзин айтаман элдан кейинрок.

Чин шоир калби ва зехни шахсий-ижодий кусурлардан озодлашиб, фазилатлари бойиб-мунавварлашиб борсагина яхши натижалар беради. Чин шоирда ўзгалар дарди, муаммосининг бегоналик эмас, биродарлик аломатлари кўпрок бўлади. Шеърлари рухига дарддошлик сингишмаган бўлса, шеърятининг парвоз худуди чекланиб қолади. Ихтиёримиздан ташқари бўлган бу ёркин конунийликни ҳамма замонлар тажрибаси исботлаб келади.

Рус адабиётшуноси В. Г. Белинский ёзадики, «гениаллигини факат ватандошлари эмас, балки ҳамма ерда ва ҳамма тан олсин, деган шоир учун миллий хусусият биринчи, бирдан-бир шарт эмас: бундан ташқари, у миллий шоир бўлиш билан бирга дунё шоири хам бўлмоги керак, яъни ижодиётининг миллий хусусияти жисми йўқ маънавий дунёнинг, умуминсоний гоёларининг шакли, жисми, жону тани, жамоли, шахсияти бўлмоги керак. Бошқача килиб айтганда: миллий шоир факат биргина ўзининг ватани учун улуг тарихий ахамиятга эга бўлиб қолмасдан, балки унинг дунёга келиши жахоншумул тарихий ахамиятга эга бўлмоги керак. Бундай шоирлар инсоният тақдирида оламшумул тарихий рол ўйнамоқдек, яъни ўз миллий хаёти билан бутун инсоният босиб бораётган йўлга ва тараккиётга таъсир қилмоқдек бурчга муяссар бўлган халқларда вужудга келиши мумкин...» Олим яна шуни таъкидлайди: шоирнинг ахамияти баъзан унинг ўзига, унинг фаолиятига, тутган йўлига, генийсига боғлиқ эмас, балки шоирни вужудга келтирган мамлакатнинг ахамиятига хам боғлиқдир («Рус адабиёти хақида ўй ва мулохазалар»),

«... Агар бадий асар, даврнинг устун фикрларидан ўзининг асосига эга бўлган кучли субъектив сабабларсиз, факат хаётни ифодалаш учунгина хаётни ифодаладиган бўлса, агар у азобланишнинг фарёд ёки завкланишининг мадхияси бўлмаса, агар у савол ёки саволга жавоб бўлмаса, бизнинг замонамиз учун жонсиз бадий асар ҳисобланади... Эндиликда буюк асар хақида фикр алмашиш масаласи мана шу буюк асарнинг ўзидан кўра кам ахамиятга эга эмас. Буюк асар хақида нима демасинлар ва қандай гапирмасинлар, ишонингки, бу ҳаммадан аввал ўқиб чиқилади ва завқларни, ақлларни уйғотади, бу асар хақидаги гап-сўзларга сабаб бўлади... бизга лаззатланишнинг ўзи оз

—биз билишни истаймиз, биз учун билимдан холис лаззатланишнинг бўлиши мумкин эмас...» (В. Г. Белинский — «Танкид хакида нутк», Озод Шарафидаинов таржимаси).

Жамиятдаги инсонларнинг иктидор тоифаларини аник идрок этиш, бинобарин, ўзининг ва ижод мухитидаги кишиларнинг бу сифатларини тўғри белгилаш шахсий ва адабий ривож учун жуда муҳим. Бу борада В. Г. Белинский одамларнинг уч тоифаси хакида сўз очиб, авом, талант, гений хусусида мустахкам хулосалар чиқаради. Унинг фикрича, кўп одамлар ҳаракатсиз қобилият эгалари бўлиб, ўзганинг кучини сезиб туриш ва доим бу куч билан ҳисоблашиш инстинкти уларда кучли бўлади, булар аклли кишилар бўлиши мумкин, булар далил-исботларни тан олади, ҳукм қилиш қобилиятлари ҳам бор, сўзи ўтадиган кишига муҳтож бўлади, авомнинг кўпчилик қисми ана шундай кишилар, буларга мустақил фикри борлар бошчилик қилади, бу жараёнда барибир маънавий интизом бор, йўқса, одамларнинг тушунчаларида бирлик бўлмас, жуда катта анархия (тартибсизлик) вужудга келган бўларди. В. Г. Белинский назарда тутган кейинги икки тоифа одамлар эса қуйидагилардир:

«Талант бирон иш қилиш, ижод қилиш қобилиятидан иборат бўлиб, кўпроқ ижоднинг формасига оид, ир, бу нуктаи назардан эса талант ташқи куч бўлиб, одамда ақл, қўнғил ва инсон табиатининг бошқа интеллектуал ва маънавий томонларидан қатъи назар мавжуд бўлиши мумкин. Бирок формага мазмун керак, одамдаги маънавий кучларнинг мустақил иши эса ҳуади ана шунда жуда катта аҳамиятга эга бўлади. Нарсалар тўғрисида ўз фикрларига эга бўлиш қобилиятидан маҳрум бўлган ва ўзга фикрни, ўйлаб ўтиришнинг ҳеч бир ҳожати бўлмаган қандайдир бир тайёр нарсаси каби бутунисича қабул қилаверадиган кишилар билан бир қаторда шундай одамлар ҳам борки, бир умр ўзгалар фикри билан кун кўрсалар ҳам, уни ўзларига сингдириб олишга, ривожлантириш, ундан янги хулосалар чиқариш, унинг орқали бошқа фикрларни топиш қобилиятига эгадирлар, бу қобилият эса бу тоифа кишиларни шу қадар қалғитадики, улар ўзларининг мустақил мутафаккирлар эканликларига жону диллари билан ишонгандирлар. Бунда уларни ҳақли деса бўлади: ўзлари ҳаракатчан ва зехнлари тез бўлган бу одамлар бирон-бир фикр уларга қимдан ўтганлигини ўзлари билмайдилар ҳам, эсламайдилар ҳам, чунки четдан бўлган нарсаларнинг ҳаммаси уларга осонгина ва тезлик билан деярли онгсизларча, беихтиёр равишда юқа қолади. Ақлли одам билан ҳамгап бўлиш биланок ёки биронта яхши китоб ўқиб чиқиш биланок уларда дархол бир қанча янги фикрлар пайдо бўлади, улар эса бу фикрларни ўз фикрлари деб ҳисобламасликлари мумкин эмас. Бундай кишилар бошқалар етакчилигида бўлиб, ўз навбатида, кўпга ҳам қатъи таъсир қиладилар. Бундайлар жамият ичида хийла тез-тез учраб турадилар. Умуман олганда, жамият нақадар, маърифатли ва ўқимишли бўлса, унда бу тоифадаги кишилар шу қадар кўп бўлади.

Нихоят, шундай кишилар борки (жуда кам), ҳақиқатан ҳам улардаги заковатда ижодий ташаббускорлик бор. Улар ҳамма нарсага қандайдир бошқача, янгича қарайдилар, ҳамма нарсада ҳам уларсиз бошқа ҳеч қим кўра олмайдиган томонларни пайқаб оладилар, улардан кейин эса ана шу томонларни ҳамма кўради ва ҳамма ҳам, илғари шуни пайқаманган эканмиз, деб таажжубланади. Бу тоифа одамлар ҳеч бир мугомбир ва сирли одамлар эмас: буларнинг ҳаммалари оддий тушунадилар, бироқ уларнинг оддий тушунчалари дастлаб ҳаммага ҳам жуда сирли, баъзан эса телбалик ва бемаънилик

бўлиб туюлади, кейинчалик эса шу қадар оддий бўлиб туюладики, қандай қилиб шу нарса менинг хаёлимга келмади экан, ахир, бу жуда жўн нарса-ку! — деб таажжубланмайдиган нодон йўқдир» («Рус адабиёти хақида ўй ва мулоҳазалар»).

Ижодкор шахси, истеъдоди, ижодкор шахсининг шаклланиши, индивидуаллик ва унинг таркибий қисмлари, бадиий услуб мазмуни ва кўлами, автор образи ва унинг асарда намоён бўлиш ҳолат-шаклларига бағишланган монографиясида адабиётшунос Ўрол Носиров шундай ёзади:

«Айтиш мумкинки, бадиий ижод инсон фаолияти ранг-баранг кўриниш ва типларининг маълум бир максатда ўзаро уюшган мураккаб комплекс ҳолатида намоён бўлишидир. Бу ўзига хос комплекснинг ҳар бир ҳолатида аклий ва жисмоний меҳнатнинг, дискурсив ва интуитив билишнинг такрорланмас яхлитлиги, фикр ва туйғунинг бир бутунлиги мавжуд бўлади. Мухими бу комплекс ҳолат илмий таҳлилга «ён бермас» лиги, гўёки ўз «сирли» лигини саклаб қолишга интилгандай бўлиши билан характерлидир. Негаки ижодий жараённинг муҳим фазалари ижод субъектининг ўзини ўзи қузатганида ҳам объектив таҳлилга қийинчилик билан бўйсунди. Жумладан, ўзида юз берувчи илхомни айна юз берган пайтда барча тафсилоти билан ифода қилишга қийинчилик, илхом бошқа максатда, а ҳар қандай ҳолатидаги учун ҳам тезда сўниб қолиши мумкин. Шу сабабли ижодкорлар илхом жараёни ҳолатини у юз берган моментдан кейингина хотирада боғича изоҳлашади. Илхом моментини қузатиш ижодкор ҳолати хақида, асосан, биофизиологик фактлар (асабнинг таранг ҳолатга кўчиши, рухий ва жисмоний безовталиқ, нафас олиш ва қон составининг ўзгариши каби) берган, ҳолос. Бу типдаги фактлар, ҳусусан, психология учун қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлмасин, барибир, ижодий жараённинг ички мазмунига нисбатан ёрдамчи характерга эга» («Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи»).

Кўплаб ижодкорлар илхом жараёнини, ижодий изланишлар заҳматларини, шоир ёхуд ёзувчи сифатида шаклланиш меҳнатларини қилма-қил муносабатлар билан тушунтириб беришади. Уларнинг деярли барча мулоҳазалари бир-бирига одатда зид қилмайди, аксинча, фикрлар бир-бирларини тўлдириб, умумий қонуниятлар идрокига йўл очади. Адиб Хуршид Дўстмуҳаммад ўз тажрибасидан қилиб қилиб, қилгандай ёзади:

«Аллоҳ таоло иқтидордан, истеъдоддан қисмаса, қўлига қалам тутган инсон бир йилда ҳам шаклланиши мумкин. Лекин ҳеч бир истеъдод соҳиби мен шаклланиб бўлдим, ижод чўққисига эришдим, деган гапни айта олмайдим. Бадиий ижоднинг табиати шундай: қўлингиздаги қалам ҳамиша сизнинг юрагингизга таҳлика солиб туради, яъни сизни ҳушёрликка қорлайди, ўзингизни ўзингизга талабчан бўлишга даъват этади. Мана шу таҳликани, қорловни ва даъватни ҳамиша ҳис этиб турган ижодкор изланишдан, қора меҳнатдан тўхтамайди.

Погонама-погона юксалиш... Ҳар сафар янги ҳикояни ҳаёлда пиштириб юргангизда, уни қозғоғи тушира бошлаганингизда аввалгиларидан зўрроқ асар яратаман деган туйғу сизга рағбат бериб туради. Бу қўйди туйғу, лекин ҳикоя яратиш мусобақа эмас. Қайсидир бошқа ёзувчидан ёки бўлмаса ўзининг бурунги ҳикояларидан ўзиб қетадиган янғисини ёзишга интилиш эмас. Ҳар бир ҳикоя — янги ижодий қайфият!

Вокеликни ўзгача идрок этишга харакат! Пайдо бўлаётган хикоя зўр бўладими, гўр бўладими, ўкувчилар орасида шов-шув уйготадимми-йўкми, хар калай, мен бу ниятда ижод столига ўтирмайман» («Беозор кушнинг каргиши», Шарк нашриёти, 2006 йил).

Макола мобайнида шоирликнинг безовталантирувчи масалаларига тўкис ёки кисман жавобдек, олижаноб йўриklarига хисса ёки далилдек туюлувчи шеърлар келтириб борилаётгани бежиз эмас. Бу мисоллар айна чокда шоирликни шеърятнинг ўзидан ўрганмоклик мумкинлигига хам ишорат килади. Яна фикрламок, мушохадаламок учун, азизлар, маъноларнинг шеърятдаги донишманд санъаткорлари — Бедил ва Пахлавон Махмуд ижодларидан танланган рубоийларга диккат киламиз. Улар хам шоирликнинг шартларидан, йўриklarидан огох этади.

Мирза Бедил:

Эй, тезпишар мева, бир дам эскирма,
Янгиланиш ўзи карам, эскирма.
Яшнаб турган богсан, тиканзор эмас,
Эй, яп-янги маъно, хечам эскирма.

Бир оламдир куйим сеҳру оханги,
Тобора очилур янги ва янги...
Каломим сайрида гафлатда колма,
Бахорман, янги хар нафасим ранги.

Хар бир рамз сен билан менда, инсон,
Нозикфахмларга бу сирлар аён.
Ёкуб димогидек нигоҳ пайдо кил,
Кўйлаги исида Юсуф намоён.

Бедил, курук вак-вак бизга шон эмас.
Амир, султон мадхи бизга жон эмас.
Сўзларим тинглаб кўр, энг яхши оним,
Дўстлар хизматидан ўзга он эмас.

Бедил, ишоратинг кўп томони бор,
Унда жуда кўпдир эшигу девор.
Хох «У» дегил, хох «Сен» ёки «Биз» деб ёз,
Хак маъносин очар иборанг бисёр.

Сўздир акёнуслар беканораси,
Сўздир маъно деган гавхар хонаси.
Олий назм мехнату чидам истайди,
Сўзнинг хам бор баланд, паст погонаси.

Ўз васфида олим гуфтори кизик,
Ўз ишкида мажнун ангори кизик.

Бу даштнинг кумлари тўзгиб битгунча,
Лофу хангоманинг бозори кизик.

Рамз гавхарин пардасиз Бедил термас ҳеч қачон,
Баҳор чечакларидан йигиб, этмиш у пинхон.
Маъно гулин минг рангда оча олган бўлса ҳам,
Тушунганлардан бирин айта олмади ҳамон.

* * *

Юз шевадир мен ёзган ашъор,
Ёзмадим уни мен бир кунда, якбор.
Таврот эмаски, унинг ҳаммаси
Тушса осмондан бир йўла тайёр.

Кай шеърда йиртилса пардаи унвон,
Мактуб рамзи бўлур ялангоч, урён.
Хаёлга не келса, ёпик колмагай,
Сир бўлмас, бўлмаса дилингда нихон.

Бедил, ишга кишилар бўлсалар якин,
Соядек оёгингда бўлур сарнигун.
Сенинг сўзларингни фахм этолсалар,
Ўзлари бўладилар маъною мазмун.

Бу даштда интилиш қарвонлари бор,
Йўловчи шиматин нишонлари бор.
Қамолга бир йўла етиб бўлмайди,
Тўлин ой йўлида қарвонлари бор.

То фазлу ҳунар-ла безанмай инсон,
Бирон бахт эшиги очилмиш қачон.
Жавҳар билан темир бўлади пўлат,
Илмсиз ўз жинсидан чикмоги гумон.

Дўстлик тушунчадан қолмади асар,
Вафодан нишои йўқ, риё жўш урад.
То яхшилик ҳақкин қилмай муқаррар,
Ифодага қашшоқ ҳар шеърий асар.

Букун бутун олам суҳанвар бўлди,
Шеърият фаҳми ҳам кўп душвар бўлди,
Шеърият ривождан қолса, не ажаб,
Шоирлар тоғшидан қулоқ қар бўлди.

* * *

Инсон танасини айлаб имтихон,
Кайгаким карама тугун намоён.
Казо шунча бўгин-тугун солганким,
Ўлмаи кутулмокка колмабди имкон.

* * *

Бедил сирли шеърин ўки, яхши бок,
«Бекорчи нукта кўп жуда йилтирок»,
Деб мени айблама, олий бир вужуд
Инсонда хам бордир хиссиз мўй, тирнок.

* * *

Ишку хавас водийсининг тунида, Бедил,
Хар кимсанинг шан максуди бирор бир манзил
Маъзур тутинг, менинг йўлим сўз йўли бўлди,
Умрим ундан яхширокка бўлмади мойил.

* * *

Эй, аклим кўли, сўз деб бало ёзма,
Хакикатсиз бирар бир наво ёзма.
Агар хакшунослик бўлса таъбингда
Ёркин кўёш номин коп-каро ёзма.

* * *

Эй, хаёт мазмунини излаган одам,
Хар бир китоб сатрин дилга айлама малхам.
Бедил «Рубоийёт» ин сайр эт, топурсан
Дарду ибрат, тасаввуф, умр тадқиқин хам.

Бедил, вахшатнок дил сочмокда шарар,
Раргузаштим айтсам деншзга агар,
Баликлар танаси чўгдек кизигай,
Тангаси ўт тушган коғоздек ёнар.

Пахлавон Махмуд:

Кўзгумга берардим кечкурун сайкал,
Бокдим унга таник бўлган бир махал,
Шунча кўп кўринди ўз айбимки, мен
Ўзгалар айбини унутдим тугал.

Дарду алам билан умрин сарфлаш хайф,

Кайгу тиканидан жонни асраш хайф,
Жахон бош ичра куёш гулидек
Гунчалик лаззатин тотмай гуллаш хайф!

* * *

Дониш эрур отган ўким нишони,
Дадиллик манбаи — билимим кони.
Эзгулик осмонин махбусиман мен,
Занжирим — фазою само уммони.

Хар нукта хатимда ёнган юракдир,
Хар харфи коронгу зулмат демакдир.
Чекмасман окшомлар шамнинг миннатин.
Чунки, фикрим шамдан шуълалирокдир.

Эй, ишк, нечук ўтсан, ахир, дудинг йўк?
Эй, гам, нечук куйсанким, сурудинг йўк?
Эй, истак, нечуксан, туткич бермайсан,
Эй, шодлик, нечуксанким, вужудинг йўк?

Сўзпарастман, файзли нафас истайман,
Бир лутфда юзлаб хавас истайман.
Бу нокаслар лойик эмас танглашга,
Нозик сўзга бир серхавас истайман.

Мазмунин пешанам хатидан сўрай,
Такдирим кай йўсин ва қачон сўрай,
Яхшиси, кўксимни ёриб бу холнинг
Аслини кон тўлган кўнглимдан сўрай!

Замоннинг зарбидан бош беидрокдур,
На дилнинг кўзгуси кайгудан покдир,
Саъй этма тўкиб тер тарбиятимга,
Тупрокни ювсанг хам у хокдир, хокдир!

* * *

Назар топган кимса — кийматли гавхар,
Кам ўйлаган кимса бўлур беназар,
Ишксиз камол бўлмас ушбу оламда,
Косадан муромир, асли, косагар!

Хамдамлар кибр ила сўзларлар сўзин,
Чаманда гул дея билурлар юзин,
Туну кун соям-ла сўзлашурман мен,

Ёш бола кўргандек кўзгуда ўзин.

* * *

Хар кимса ҳам сенга ошино бўлмас,
Сени кимки билмас, у шайдо бўлмас.
Дардингда бўламан расво ва лекин
Дардингни асрайман, у расво бўлмас.

Шоирлик. Бу хунарнинг юки огир ва шарафли қисматлигини, магар адашилмаса, унда икки дунё саодатига дохил бўлиш имкони кўплигини шу номга лойик ижод кила олган барча шоирлар, барча донишмандлар бешубха эътироф этиб келганлар.

Шоирлик нимадир? Унинг шаклланиши ва тараккий тадрижини қандай белгиламок макбул? Тўғри, шоирлик нимадир, яшовчан шоирий ижод қандай синовларга бардош бера олмоги керак сингари назарий масалалар талқинини ўнлаб китобларда ифода қилиш мумкин. Хислаётганимиз масалалар мулохазаларини хатго шеърий тушунтирилса бўлади: бундай фикрчанлик қисман шоирлик саналиб, махсули эса илмий назмкорлик хисобланади. Шеърият мавзуларининг бепоёнлиги сингари унга оид илмий мушоҳадаларнинг-да поёни йўқдир. Аммо бу илмга чуқур қиришмаслик ҳам мумкин эмас.

Шоирликнинг нелиги, ухдаси, шарти ва мажбуриятлари шеърий ижодларнинг ўзларидан, хатто маълум бир шеъриятнинг намуналаридаги образли қарашлардан ҳам илганади. Бошқача айтганда, сўз саънатига мухаббатли қўнгил, кидирса-кидирмаса, шеъриятга доир назарий тасаввур-хиссиётини ижодлардан топа олади. Кидирганда кўпроқ, кидирмаганда эса, камроқ бўлса-да, беихтиёр билимлар ҳосил қилади. Умуман, шоирлик ва унинг атрофидаги талай масалалар хусусларида шоирона талқинларнинг ахамиятлари янада ўзига хос. Улар назарий қарашларни шеъриятнинг ўзидаги бош хусусият — завқ билан биргаликда инсон онгига марокли еткази. Бундай ўрганиш натижасида ўқувчи-тадқиқотчи зехнида унинг ўзи учун шоирларнинг дунёқарши, мавзулар ёки сўз сехрининг илганмаган қуввати-қудратигина эмас, шоирликнинг кашфи ҳам рўй беради. Демак, айникса, юксак, улугвор шеърий ижодларни бир эмас, бот-бот, мунтазам мутолаа қилмок, мушоҳада этиб бормок, асарлардаги барча асосий ҳамда ёрдамчи маъноларга, таъмаъноларга ақл етадиган даражада интилом дунёқарашни ўстирувчи, ижодкорликни тарбият этувчи завқли машгулотдир.

Тохир Шермуродов
2006 йил.